

Відповідно до прийнятих ним рішень, майбутня українська держава мала бути демократичною республікою, заснованою на засадах соціальної справедливості. Селяни мали стати власниками землі, за робітниками визнавалося право брати участь в управлінні підприємствами та 8-годинний робочий день.

Програма ОУН(б) стала значно демократичнішою, проголошувалися свобода слова, друку, переконань, освіти, рівність усіх громадян у правах. З неї було вилучено гасло «Україна для українців!» і визнано демократичний лозунг «Воля народам, воля людині!». ОУН(б) заявила, що надалі її ворогами однаковою мірою є російський комуно-більшовизм і німецький націонал-соціалізм.

Демократичні перетворення програми ОУН(б) позначилися також і на структурі УПА. У серпні 1943 р. були сформовані невеликі загони вояків — азербайджанців, вірмен, грузинів, узбеків, казахів, татар, євреїв і голландців.

Наступного року розпочалася розбудова українського національного руху на багатопартійній основі. І хоча в національному русі провідною силою залишалася ОУН(б), її керівники мусли визнати ряд цінностей демократичного характеру.

працюємо з документами

- Проаналізуйте документ, визначте в ньому частини, у яких йдеться про об'єктивні потреби народу. Які частини документа написані під тиском політичних обставин? Як це використовується в сучасній політичній боротьбі?
- Поміркуйте, чи змінився б зміст документа, якби його творцям був відомий план «Ост».

Акт проголошення Української держави

30 червня 1941 р.

1. Волею українського народу Організація українських націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує створення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація українських націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московського поневолення завзяту боротьбу за свободу, закликає весь український народ не скласти зброю так довго, доки на всіх українських землях не буде створена суверенна українська влада.

Суверенна українська влада забезпечить українському народові лад і порядок, усесторонній розвиток усіх його сил і заспокоєння всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться українська влада, яка підпорядковується українському національному уряду, що створиться в столиці Києві з волі українського народу.

3. Новоповстаюча Українська держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і світі та допомагає українському народові визволитися з московської окупації.

Українська національна революційна армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься спільно із союзною німецькою армією проти московської окупації за суверенну соборну українську державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Українська суверенна соборна держава, хай живе Організація українських націоналістів, хай живе провідник Організації українських націоналістів і українського народу Степан Бандера!

Слава Україні!

перевірте свої знання

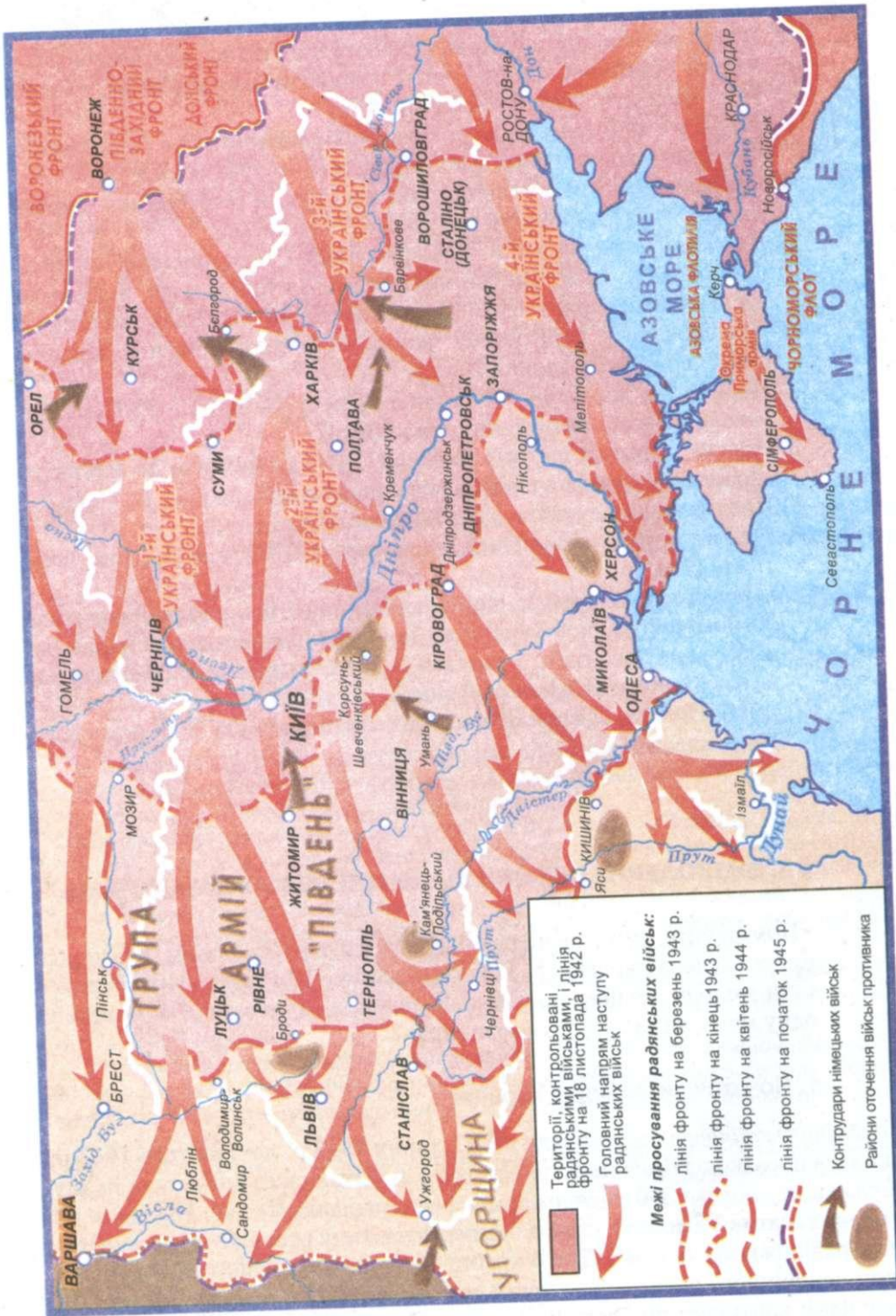
1. Які форми руху Опору ви можете додати до згаданих у параграфі?
2. На які риси нациста Е. Коха вказують його слова: «Якщо мені трапиться українець, гідний сидіти зі мною за одним столом, я мусять наказати, щоб його розстріляли»?
3. Визначте причини, що ускладнювали розгортання радянського партизанського та підпільного руху до літа 1942 р.
4. Охарактеризуйте обставини, які посприяли розгортанню партизанського та підпільного руху з осені 1942 р.
5. Порівняйте радянський партизанський і повстанський антинацистський рухи за такими критеріями: ідейна основа, підтримка населення та держави, райони, масштаби дії. Складіть таблицю.
6. Проаналізуйте передумови та наслідки проголошення Української держави 30 червня 1941 р.
7. Порівняйте характер дій та кінцеву мету ОУН(б) і ОУН(м). До чого призвело протистояння між ними?
8. Поясніть, чому в лютому 1943 р. ОУН(б) перейшла до відкритої збройної боротьби з нацистським режимом.
9. Проаналізуйте сутність колабораціонізму.
10. Охарактеризуйте напрями діяльності ОУН та УПА протягом 1943–1944 рр.
11. «Нам треба домогтися, щоб поляк при зустрічі з українцем хотів би його вбити, щоб українець, побачивши поляка, теж палав бажанням його вбити», — заявляв Е. Кох. Чи зуміли нацисти досягнути бажаного? На яких теренах?
12. Які обставини зумовили еволюцію світогляду ОУН і в чому вона проявилася?

§ 5. ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

• Поміркуйте, чи може полководець співчувати солдатам. Як ви розцінюєте слова маршала К. Рокоссовського: «Щоб виростити та виховати молоду людину потрібно 18 років, а занепасти її можна за одну мить через дурість командира»?

1. Початок визволення України.

Сталінградська битва, що тривала від 17 липня 1942 р. до 2 лютого 1943 р., завершилася поразкою Німеччини та її союзників. В оточення потрапила та змушена була капітулювати 300-тисячна армія фельдмаршала Ф. фон Паулюса. Загалом ворог утратив 1,5 млн чоловік — четверту частину всіх військ, задіяних на німецько-радянському фронті. Для України завершення битви стало не лише початком докорінного перелому в Другій світовій війні, а й початком визволення. Унаслідок контрнаступу, розпочатого під Сталінградом 18 грудня 1942 р.,

Україна у Великій Вітчизняній війні (листопад 1942 р. — січень 1945 р.)

Ф. фон Паулюс здається
в полон. 1943 р.

Наступ радянських військ на Харків. 1943 р.

першим на території України було звільнено село Півнівка та інші села Міловського району Ворошиловградської (тепер Луганської) області.

Успішний наступ Червоної армії тривав аж до лютого 1943 р. За цей час було визволено значну частину Харківщини й Сумщини. 16 лютого радянські війська звільнили Харків і стабілізували фронт на лінії Зміїв–Червоноармійськ–Слов'янськ–Ворошиловград (тепер Луганськ).

Тим часом фельдмаршал Манштейн зосередив на південному заході від Харкова 7 танкових і моторизованих дивізій. 19 лютого він перейшов у контрнаступ, маючи намір розгромити війська Південно-Західного фронту, захопивши Харків і Курськ. 16 березня противнику вдалося знову захопити Харків, а через 2 дні – Белгород. Фельдмаршал Манштейн наступав на Курськ, намагаючись оточити там велике угруповання військ Центрального і Воронезького фронтів, узявши реванш за Сталінград. Жорстокі бої під Белгородом продовжувалися до 23 березня, після чого обидві сторони перейшли до позиційної війни.

Незважаючи на контрудар під Харковом, радянські війська втримали за собою чотири п'ятих території Ворошиловградської області, третину Харківської та частину Сумської областей.

2. Бої на Лівобережжі.

Дальша доля Лівобережжя мала вирішитися на полях *Курської битви* (5 липня – 23 серпня 1943 р.). Зупинившись під Белгородом, німецьке командування розпочало підготовку до літнього наступу 1943 р., метою якого був розгром радянських військ, зосереджених на так званому Курському виступі (дузі), що утворився між Белгородом і Орлом, а потім продовжити наступ на Москву. Це дало б можливість гітлерівському командуванню взяти реванш за Сталінград, перехопити стратегічну ініціативу та повернути хід війни на свою користь. До участі в операції «Цитадель» гітлерівці залучили 900 тис. солдатів і офіцерів, 10 тис. гармат і мінометів, майже 2,7 тис. танків і штурмових гармат, понад 2 тис. літаків.

Задум радянського командування полягав у тому, щоб виснажити сили ворога в оборонній битві, а потім перейти в контрнаступ. Для цього на Курській дузі було створено 8 оборонних смуг і рубежів, що розгорнулися в глибину на 250–300 км. Їх обороняли майже 1,3 млн бійців, які мали на озброєнні до 20 тис.

Трофеї радянських військ на Курській дузі. 1943 р.

гармат і мінометів, 3,4 тис. танків і самохідних артилерійських установок, майже 2,7 тис. літаків. У разі ворожого прориву за військами Центрального та Воронезького фронтів, які дислокувалися відповідно на північ і на південь від Курська, стояв резервний Степовий фронт. На випадок переходу противника до оборони він мав якнайшвидше перейти в контрнаступ.

Курська битва розпочалася 5 липня. 13 липня біля с. Прохоровки (нині Белгородська обл. Російської Федерації) відбулася грандіозна танкова битва. З обох ворогуючих сторін у ній узяли участь до 1,5 тис. танків і самохідних артилерійських установок. Незважаючи на надзвичайно жорстокий характер боїв у Курській битві, гітлерівці зуміли вклинитися в оборонні порядки Червоної армії лише на 10–12, щонайбільше на 35 км. У ході битви вермахт утратив майже 500 тис. солдатів і офіцерів і 1,5 тис. танків. Утрати радянських військ живою силою становили 900 тис. солдатів і офіцерів, а танків було втрачено в 4 рази більше.

Однак у розпорядженні радянського командування залишався резервний Степовий фронт. Разом із військами Воронезького фронту **3 серпня 1943 р.** він розпочав *Харківсько-Белгородську операцію*, і **23 серпня** Харків було звільнено вдруге й остаточно. Цей день став датою завершення Курської битви.

Після звільнення Харкова в контрнаступ перейшли одночасно одинадцять фронтів. Забезпечивши собі перевагу в живій силі та техніці, радянське командування організувало успішні удари то на одній, то на іншій стратегічній ділянці фронту. Отже, стратегічна ініціатива перейшла до рук радянського командування. Щоб урятувати становище, командування вермахту перекинуло із Західного фронту на Східний фронт 14 дивізій. Це полегшило союзникам по антигітлерівській коаліції розгорнути наступ на Апеннінському півострові й наприкінці вересня звільнити чверть території Італії.

історичний факт

Запровадження в 1942 р. орденів Суворова, Кутузова та Олександра Невського підказало О. Довженку ідею заснувати орден Б. Хмельницького. Ця ідея сподобалася М. Хрущову, який після визволення Харкова звернувся з відповідною пропозицією до Верховного головнокомандувача. Орден на честь гетьмана Б. Хмельницького був заснований 10 жовтня 1943 р. Через два дні стародавнє місто Переяслав було перейменовано на Переяслав-Хмельницький. Орденом Б. Хмельницького нагороджували не лише воєначальників, а й солдатів і партизанів. Як і орден Слави, він став орденом не лише полководницької, а й солдатської звитяги.

Битва за Україну стала центральною в боротьбі з нацизмом. Після завершення Курської битви на українській ділянці фронту від Орла до Таганрога, що становила лише третину загальної довжини радянсько-німецького фронту, сконцентрувалося майже 50 % особового складу збройних сил обох противників, 40 % артилерії, понад 50 % літаків та майже 70 % танків.

26 серпня 1943 р. перейшов у наступ Центральний фронт, дислокований на північ від Курська. Його війська форсували Десну, прорвавши раптовим ударом оборону противника, увійшли в північні райони України. 21 вересня вони визволили Чернігів і вийшли до Дніпра.

Успіх Центрального фронту створив сприятливі умови для швидкого просування Воронежського фронту. 20 вересня був звільнений Переяслав, а 22 вересня Перша гвардійська танкова армія генерала П. Рибалка також вийшла до Дніпра – найширшої водної перешкоди на європейському театрі воєнних дій.

3. Визволення Києва.

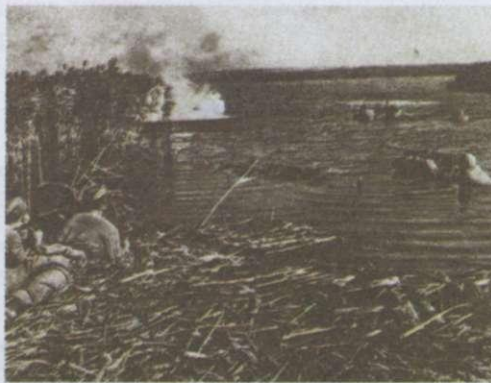
Через місяць після завершення Курської битви Червона армія вийшла до Дніпра фронтом завдовжки 750 км, крайніми точками якого були м. Лоїв і м. Запоріжжя.

історичний факт

Розпочинаючи наступ в Україні, Ставка Верховного головнокомандування 20 жовтня 1943 р. перейменувала всі фронти, які повинні були діяти на території республіки. Воронежський фронт у складі восьми армій було названо 1-м Українським. Степовий, який складався з дев'яти армій, назвали 2-м Українським. Південно-Західний фронт у складі шести армій перейменували на 3-й Український. Південний фронт у складі семи армій став 4-м Українським.

Адольф Гітлер наказав відвести війська за Дніпро, щоб на його правому березі створити нездоланний «Східний вал», однак були побудовані лише його окремі укріплені позиції. Щоб перешкодити гітлерівцям створити глибокошелювану оборону, радянське командування вирішило якнайшвидше форсувати Дніпро. Битву за Київ було вирішено розпочати зі створення на правому березі Дніпра на 80 км південніше Києва плацдарму біля с. Великий Букрин силами 1-го Українського фронту під командуванням генерала М. Ватутіна.

Форсування Дніпра радянськими військами. 1943 р.

Надіслана у війська директива Ставки вимагала провести швидке й рішуче форсування Дніпра, не витрачаючи часу на очікування техніки та засобів наведення мостів чи виготовлення понтонів. Радянське командування вимагало форсувати річку за допомогою підручних засобів. У ніч на 22 жовтня на правий берег musiли йти всі, без огляду на те, хто вмів чи не вмів плавати. Тому солдати

використовували все: приховані в очереті рибальські човни місцевих мешканців, колоди, порожні бочки з-під пального, які залишили нацисти при відступі, набиті соломою плащ-намети, дошки. Правий берег Дніпра був добре укріплений, тому ті, хто йшов у наступ, зазнавали величезних втрат.

історичне джерело

Учасник тих подій російський письменник В. Астаф'єв писав: «Найстрашнішим виявилися кулемети. Легкі для перенесення скорострільні «емкашки» зі стрічкою на п'ятсот патронів. Усі вони були заздалегідь пристріляні й тепер, неначе з вузьких шийок брендспойтів, поливали берег, острів, річку, на якій кипіло місиво з людей. Літні й молоді, свідомі й несвідомі, добровольці й мобілізовані військкоматами, штрафники та гвардійці, росіяни й неросіяни — усі вони кричали одні й ті самі слова: «Мамо! Боженьку! Боже!», «Караул!», «Допоможіть!» А кулемети сікли й сікли, поливали різнокольоровими смертельними цівками. Хапаючись один за одного, поранені й ті, кого ще не зачепили кулі, в'язками йшли під воду, річка здригалася від людських судом, пінилася червоними бурунами».

За словами письменника, з 25 тис. радянських воїнів, які спустилися з лівого берега в дніпровські води, до правого берега дісталася не більше 3, максимум 5 тис. чоловік.

Створений ціною величезних жертв Букринський плацдарм удалося розширити всього на 1 км уздовж лінії фронту і на 6 км углибину. Тим часом Ставка вимагала звільнити Київ від окупантів до річниці жовтневої революції — 7 листопада. Утративши понад чверть мільйона солдатів і офіцерів, радянське командування вирішило перенести головну силу удару на Лютізький плацдарм, утворений на 30 км північніше Києва. Туди таємно було перебазовано 200 тис. бійців і танкову армію. Після триденних запеклих боїв оборону гітлерівців було прорвано, і на світанку **6 листопада 1943 р.** радянські війська звільнили столицю України. Проте радість з цього приводу була затьмарена величезними втратами. Узяття Києва коштувало понад 417 тис. життів.

Німецькі військовополонені в Києві. 1944 р.

4. Звільнення Правобережжя та Південної України.

Після звільнення Києва війська 1-го Українського фронту продовжили просування на захід. 7 листопада було зайнято Фастів, а за ним — Житомир та інші населені пункти. Утворений на правому березі стратегічний плацдарм довжиною майже 500 км перерізав головні комунікації, що об'єднували німецькі групи армій «Центр» і «Південь». Щоб їх відновити, гітлерівське командування завдало потужного удару з південного сходу і знову захопило Житомир, Коростень, Радомишль. Проте для розвитку контрнаступу на Київ сил у вермахту не вистачало. У грудні гітлерівці здійснили дві спроби контрудару на Київ з північного заходу, але й вони були невдалими.

Протягом листопада–грудня 1943 р. успішні бої з ворогом вели й армії 2-го Українського фронту, які форсували Дніпро, а після місяця запеклих боїв звільнили Черкаси. Частини 3-го Українського фронту звільнили Кременчук і Дніпропетровськ, а також створили просторий 400-кілометровий плацдарм на правому березі Дніпра.

Наприкінці 1943 р. радянське командування розробило план *Дніпровсько-Карпатської наступальної операції*, яка тривала до **6 травня 1944 р.** і складалася з 10 послідовно проведених тактичних операцій. Нанесення серії ударів покладалося на війська чотирьох Українських фронтів. Найбільше значення мала *Корсунь-Шевченківська операція*, яка проводилася з **24 січня до 17 лютого 1944 р.** Ударні сили 1-го та 2-го Українських фронтів оточили 80-тисячне угруповання вермахту. Йому на порятунок гітлерівці кинули бронетанкове з'єднання, яке допомогло частині оточених військ ворога вирватися з кільця. Зрештою, 55 тис. німецьких солдатів і офіцерів було вбито та поранено, понад 18 тис. узято в полон. Унаслідок Корсунь-Шевченківської операції 2 лютого 1944 р. звільнено Луцьк і Рівне. У ході Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції в березні 1944 р. силами 1-го Українського фронту були звільнені міста Вінниця, Проскурів (нині Хмельницький), Чернівці.

Війська 2-го Українського фронту форсували Південний Буг і 26 березня вийшли на р. Прут, якою проходив кордон УРСР із Румунією. Унаслідок бойових операцій, проведених 3-м Українським фронтом, були звільнені м. Миколаїв і м. Одеса.

Успішні операції Червоної армії, як правило, завершувалися оточенням військ противника. Вирватися з нього в гітлерівців не вистачало сил. Секретом таких успіхів були особливості радянських проривів фронту. Вони майже завжди здійснювалися силами стрілецьких піхотних дивізій, а потім у бій вступали механізовані частини. Вермахт здійснював свої прориви силами танкових дивізій, за якими в бій йшли піхотні дивізії. Радянський спосіб проривів забезпечував

Корсунь-Шевченківська битва.
1944 р.

Бійці 1-го Українського фронту форсують р. Тетерів. Житомирщина. 1944 р.

Бій за звільнення м. Севастополя. 1944 р.

повне опанування місцевості та надійне утримання оточених, однак супроводжувався великими втратами живої сили. У середньому в ході активних бойових дій червоноармієць перебував у строю до поранення або загибелі всього 8 днів.

Визволення України в 1943–1944 рр. було надзвичайно кровопролитним. Як і в попередні роки, багатомільйонна радянська армія страждала від нестачі найнеобхіднішого. Боезапас на одну гвинтівку найчастіше становив 5–7 патронів. Кожний третій боєць не мав повного комплекту зимового одягу. Навіть узимку спали під відкритим небом, через що кожний четвертий солдат був обморожений чи хворий. Тили відставали від частин, які вели бойові дії. Тому добовим раціоном солдатів, у кращому разі, був один казанок холодної пшоняної каші на двох.

З метою підвищення бойового духу червоноармійців постійно тероризував СМЕРШ¹. За вирокami трибуналів зі складу українських фронтів щомісяця, у середньому, вибував цілий полк. Засуджених відправляли до штрафних батальйонів, до ГУЛАГу, розстрілювали.

Проблему поновлення боєздатності військ вирішували силами польових військкоматів, які діяли в складі частин, що вели наступ. Вони мобілізували до армійських лав усіх здатних тримати зброю, у тому числі 16–17-річних юнаків. Таких підлітків у ході визволення України було мобілізовано майже 250 тисяч. Навіть без складання присяги, зовсім не навчених, не обмундированих, погано озброєних, їх кидали в бій «спокутувати кров'ю перебування в окупації», посилаючи воювати без прикриття з повітря, артилерійського чи мінометного супроводу або танкової підтримки. Майже всі вони загинули в перших же атаках.

історичне джерело

Свідок такої атаки письменник А. Дімаров розповідає: «Не забуду, поки й житиму, одну атаку взимку сорок третього... Німці засіли за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кількасот новобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та озброїти. Вони висипали на лід водосховища величезним натовпом, і ворог, підпустивши їх майже впритул, викосив до ноги. Уся крига стала криваво-чорною від трупів».

¹ СМЕРШ («смерть шпигунам») — особливий відділ у військах.

Польові військкомати під час визволення України мобілізували також 270 тис. колишніх радянських військовополонених українців, які потрапили в полон улітку 1941 р. і яких нацисти звільнили на початковому етапі війни. В основному вони поповнювали штрафні батальйони і з тавром «поплічник окупантів» гинули в перших же боях.

Війська 4-го Українського фронту й окрема Приморська армія протягом квітня — початку травня визволили Крим, а 9 травня 1944 р. після 5-денного штурму звільнили м. Севастополь. Після здобуття Кримського півострова 4-й Український фронт був ліквідований як такий, що виконав свої завдання.

5. Примусове виселення народів з Криму.

10 травня 1944 р. Л. Берія звернувся до Й. Сталіна з доповідною запискою про необхідність виселення з Криму татар. Підставою того були, мовляв, «факти масового дезертирства з фронту» та співпраця частини кримських татар з окупантами. Виселення їх розпочалося рано-вранці **18 травня 1944 р.** і завершилося ввечері **20 травня**. Майже 190 тис. кримських татар були депортовані до Узбекистану, Казахстану, Марійської АРСР і на Урал. Депортація відбувалася в нелюдських умовах.

історичне джерело

Автор книги «Покарані народи» О. Некрич писав: «...солдати НКВС витягали жінок, дітей, стариків із постелі (“прокляті зрадники, негідники!”), наказували протягом 10 хвилин залишити оселі, не давши як треба вдягнутись, узяти з собою документи... Роздягнені, голодні діти та старі люди помиралі в закритих вагонах від тифу. Солдати викидали мерців у вікна вагонів...»

Під час виселення та протягом перших чотирьох років депортації від нелюдських умов, надмірної праці, хвороб, голоду загинули 46,2 % депортованих — майже кожний другий. У 1945 р. кількість депортованих збільшилася за рахунок солдатів і офіцерів радянської армії, які теж були оголошені «зрадниками» і вислані на спецпоселення, незважаючи на отримані ними бойові ордени й медалі.

Разом із татарами були виселені з Криму й представники інших народів: у серпні 1941 р. — 61 тис. кримських німців, протягом **червня–липня 1944 р.** — 12,4 тис. болгар, 15 тис. греків, 9,6 тис. вірмен.

Проводилися заходи, спрямовані на знищення історичної пам'яті про депортовані народи. З цією метою було перейменовано 16 районів, 1115 населених пунктів.

На нових місцях проживання депортовані були позбавлені можливості етнокультурного розвитку. Виселених із Криму віднесли до категорії спецпоселенців без права повернення в рідні місця. Будь-які спроби повернення припинив Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Великої Вітчизняної війни». За порушення указу «втікачів» засуджували на 20 років каторжних робіт.

Після виселення кримських татар зникла необхідність збереження кримської автономії. Тому в 1945 р. Кримську АРСР було перетворено на Кримську область у складі РСФРР. У 1989 р. Верховна Рада СРСР визнала депортацію незаконною та злочинною.

працюємо з документами

- Проаналізуйте уривок із наказу рейхсфюрера СС Г. Гімлера вщому керівнику військ СС і поліції в рейхскомісаріаті «Україна» про зруйнування Донбасу від 7 вересня 1943 р. Дайте визначення тактики «випаленої землі».

...Генерал піхоти Штапф має особливі вказівки стосовно Донецької області. Негайно зв'яжіться з ним. Я покладаю на Вас завдання всіма силами сприяти йому. Необхідно добитися того, щоб при відході з районів України не залишалося ні однієї людини, ні однієї голови худоби, ані одного центнера зерна, ані однієї рельси; щоби не залишилися цілими ані один дім, ані одна шахта, яка б не була виведена на довгі роки з ладу; щоби не залишилось ані однієї криниці, яка б не була отруєна. Противник мусить знайти дійсно тотально випалену та зруйновану країну. Негайно обміркуйте ці питання зі Штапфом і зробіть усе, що в людських силах, для виконання цього...

- Прочитайте уривок із розмови двох полководців. Поясніть, чому Д. Ейзенхауер, командувач військами союзників у Західній Європі, був шокований розповіддю маршала Г. Жукова про особливості проходження Червоною армією мінних полів.

«Коли ми наштовхувалися на мінне поле, — говорив Г. Жуков під час зустрічі з командувачем військами союзників Д. Ейзенхауером у 1945 р., — то наша піхота атакувала його достеменно так, ніби його там не було. Втрати, яких ми зазнавали від протипіхотних мін, уважаємо рівними тільки тим, яких зазнали б від кулеметного вогню й артилерії, якщо б ворог замість мінних полів вирішив захищати цю ділянку сильним військовим з'єднанням. Проте піхота, яка йшла в атаку, не підривала протитанкових мін. І після того, як вона проникала в глибину мінного поля й створювала плацдарм, підходили сапери й робили проходи, через які може пройти наша бойова техніка».

Дуайт Ейзенхауер, шокований цією розповіддю, сказав: «Я уявив собі яскраву картину того, що б трапилося з першим-ліпшим американським або британським командувачем, якщо б він застосовував подібну тактику».

перевірте свої знання

1. Проаналізуйте особливості початкового періоду звільнення України. Яке значення для звільнення України мала Сталінградська та Курська битви?
2. Доведіть, що й після Курської битви визволення України залишилося в центрі боротьби з нацизмом.
3. Визначте етапи визволення України від гітлерівців, виокремивши при цьому головні битви.
4. Чим пояснюється те, що червоноармієць під час активних бойових дій залишався в строю, у середньому, 8 днів до поранення або загибелі?
5. Охарактеризуйте особливості битви за Київ. З чим пов'язані величезні людські втрати при визволенні столиці України?
6. Чому звільнення України було надзвичайно кровопролитним? Чим відрізняється радянська тактика проривів фронту від гітлерівської?
7. Опишіть історію запровадження ордена Б. Хмельницького.

8. Поясніть, кого в Червоній армії називали «чорною» піхотою. У чому були її відмінності від звичайної піхоти?
9. На прикладі кримських татар розкрийте сутність поняття *депортований народ*. Які народи зазнали подібної долі?
10. Поясніть, чому втрата України в 1944 р. стала найвідчутнішим воєнно-стратегічним ударом по Німеччині та її збройних силах.

§ 6. ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ

- Аналізуючи масштаби втрат і жертв, історики насамперед беруть до уваги кількість загиблих, покалічених, підраховують матеріальні збитки. А які гуманітарні втрати, наслідки, як правило, залишаються поза їхньою увагою?

1. Вигнання окупантів з України.

Після короткого перепочинку на українській ділянці радянсько-німецького театру бойових дій 1-й Український фронт перейшов у наступ, умови для якого були сприятливими. 23 червня 1944 р. в Білорусії силами 4-го та 3-го Білоруських фронтів розпочалася наступальна операція «Багратіон». Тому німецьке командування перекинуло з України в Білорусію 6 дивізій, включаючи й танкові. Це полегшило 1-му Українському фронту виконати бойові завдання щодо розгрому групи армій вермахту «Північна Україна».

13 липня 1944 р. розпочався наступ на Рава-Руському напрямі, а наступного дня — на Львівському. Це давало можливість роз'єднати вороже угруповання і знищити його окремими частинами. Радянські війська оточили під Бродами 8 дивізій противника. У ході ліквідації цього угруповання було знищено 38 тис. солдатів і офіцерів противника та 17 тис. узято в полон. Серед розгромлених була й українська дивізія «Галичина». У ході боїв з 11 тис. її бійців живими залишилося 3 тис. чоловік.

27 липня радянські війська визволили м. Львів і м. Станіслав. Ураховуючи особливості ведення бойових дій у гірській місцевості, радянське командування вирішило відновити 4-й Український фронт. Він був сформований з армій 1-го Українського фронту, які наближалися до Карпат.

6 серпня 1944 р. 4-й Український фронт (командувач генерал-полковник І. Петров) звільнив м. Дрогобич і підійшов до кордонів довоєнної Чехословаччини. **8 вересня 1944 р.** розпочалася *Східнокарпатська операція*, у ході якої були визволені українські території, які залишилися в руках гітлерівців.

Битву за Карпати нацисти вели з відчайдушною впертістю. Вони усвідомлювали, що це один з останніх природних рубежів, що прикривав територію Третього рейху з півдня. Шлях радянським військам перекрили 19 дивізій. Трохи пізніше німецьке командування перекинуло

Радянські війська на Львівщині. 1944 р. 61

сюди ще 15 дивізій. Використовуючи гірський рельєф, займаючи вищі позиції, гітлерівці чинили успішний опір. Запеклі бої тривали понад півтора місяці й були завершені **28 жовтня 1944 р.** вигнанням ворога з території Закарпаття.

2. Становище в західних областях України.

Напередодні наступу Червоної армії в західноукраїнських областях точилася боротьба між німецькими окупантами, польською Армією Крайовою, радянськими партизанами та УПА.

Вступ Червоної армії в Західну Україну спонукав до активних дій польський емігрантський уряд у Лондоні. Хоча СРСР не визнавав польського східного кордону на вересень 1939 р., уряд Польщі в еміграції наказав Армії Крайовій при наближенні лінії бойових дій до Галичини розпочати операцію «Буря». Польські загони атакували німецькі частини, що відступали, руйнували дороги, залізниці, за дорученням радянського командування охороняли зайняті території, брали участь у наступі на Львів разом із радянськими військами. Польський уряд сподівався, що союзницькі дії АК спонукають радянську сторону визнати належність цього краю до складу Польщі. Однак після здобуття Львова радянське командування заарештувало командування АК та її бійців. Залишки АК повернули до лісу і в переважній більшості вирушили на допомогу повстанцям Варшави.

Керівництво українським повстанським рухом організувало збройну боротьбу проти Червоної армії відразу після її вступу на Правобережжя. Сутички особливо почастишали з приходом її частин у Західну Україну. Значно поступаючись за кількістю живої сили та техніки, підрозділи УПА зазнавали значних втрат. Щоб зберегти УПА, її командування перевело свою штаб-квартиру з Волині в Карпатські гори, а центр повстанського руху поступово перемістився в Галичину.

3. Завершення Великої Вітчизняної війни.

Таку назву війні між нацистською Німеччиною та СРСР дав не народ, а начальник Головного політичного управління РСЧА армійський комісар I рангу Л. Мехліс, а повторив її в газеті «Правда» партійний діяч і війовничий атеїст О. Ярославський. Відтак 3 липня 1941 р. формулювання «вітчизняна війна радянського народу» вжив у радіозверненні Й. Сталін, аби підкреслити, що в ній почуттям патріотизму до радянської вітчизни були пройняті всі без винятку громадяни СРСР. Однак проаналізовані істориками процеси та явища, які відбувалися напередодні, під час і після закінчення війни, засвідчують, що представники багатьох народів, зокрема кримські татари, чеченці, прибалтійці, західні українці, не ототожнювали власних національних інтересів із СРСР. Разом із тим ідея всенародної війни була сприйнята українцями Наддніпрянської України. Більшість із них ідентифікувала себе з Україною як учасницею війни проти нацизму і з радістю зустріли звістку про підписання представниками німецького командування *Акту капітуляції* **8 травня 1945 р.** Вони пишуться, що одним із тих, хто встановив прапор Перемоги над рейхстагом, був представник українського народу — розвідник 150-ї стрілецької дивізії старший лейтенант **Олексій Берест**. Попри ідеологічні гасла, ми можемо з певністю сказати, що український народ

боровся за своє існування як нації, за збереження України як своєї Батьківщини.

Український народ зробив значний внесок у завершення Другої світової війни, узявши участь у розгромі японського милітаризму на Далекому Сході, звільненні Маньчжурії та Кореї. **2 вересня 1945 р.** Акт капітуляції Японії від імені СРСР підписав уродженець Черкащини генерал **Кузьма Дерев'яко** — єдиний із радянського генералітету, хто знав англійську та японську мови, як того вимагав дипломатичний протокол.

Переможці біля рейхстагу.
Травень 1945 р.

4. Героїзм українського народу.

Перемога над нацизмом, який поставив собі на службу економічний потенціал більшості країн континентальної Європи, потребувала надзвичайного напруження всіх сил народів СРСР. Україна перебувала в епіцентрі гігантської битви, що мала визначити напрям розвитку людства. 1225 днів війни від її першого дня до 28 жовтня 1944 р. ознаменовані подвигами відомих, а ще частіше, невідомих героїв на фронті, у тилу, на окупованій ворогом території.

Протягом 1941–1944 рр. на території України зосереджувалося від 56 до 76 % загальної кількості дивізій вермахту. Тут було проведено майже половину стратегічних операцій Червоної армії. У боях проти нацистської Німеччини та милітаристської Японії воювало понад 7 млн українців. Кожний другий із них загинув у боях, половина учасників бойових дій повернулася додому інвалідами.

В. Костецький. Повернення.
Травень 1945–1947 рр.

історичний факт

У Другій світовій війні брали участь представники української діаспори. 35–50 тис. військовослужбовців українського походження перебували в канадській армії. Майже 40 тис. етнічних українців воювали в армії США. 5 тис. українських добровольців билися з ворогом у лавах французького іноземного легіону. У лавах французького руху Опору воювали батальйони імені Богуна, імені Шевченка, батальйон поручника Круковського.

Іван Кожедуб

Бойові подвиги українців відзначені найвищими нагородами: 2072 були вшановані званням Героя Радянського Союзу, 32 з них — двічі, а льотчик-винищувач сумчанин **Іван Кожедуб** — тричі (62 повітряні перемоги). Багато українців стали кавалерами й повними кавалерами ордена Слави та ордена Богдана Хмельницького — відзнак за найвищу солдатську звитягу. Із 7 млн орденів і медалей, якими були нагороджені солдати і офіцери радянської армії, 2,5 млн вручені мешканцям України.

Подвиг **Олександра Матросова** повторив 31 військовослужбовець з України. У складі екіпажу капітана **Миколи Гастелло**, який спрямував охоплений полум'ям літак на скупчення ворожої техніки, були українці Анатолій Бурденюк і Григорій Скоробагатий. Серед тих, хто здійснив повітряний таран, — 55 льотчиків-українців. Серед них і уродженка Житомирської області лейтенант **Катерина Зеленко** — єдина жінка, яка здійснила повітряний таран у небі Сумщини.

Найрезультативнішим танкістом став кубанський учитель **Дмитро Лавриченко**. На його рахунку 52 німецьких танки.

З усієї кількості фронтів (15), які діяли в період німецько-радянської війни, більше половини очолювали маршали й генерали за походженням з України.

Багато українців отримали високі бойові нагороди від польського, чехословацького, румунського, угорського, італійського, французького та інших урядів за боротьбу проти нацизму. Серед них: генерал **Павло Шандарук** нагороджений в 1965 р. найпочеснішим польським воєнним орденом «Virtuti Militari», червоноармієць з Вінниччини **Василь Порик** визнаний національним героєм Франції й нагороджений орденом Почесного легіону.

На відзнаку мужності та героїзму українського народу, який захищав рідну землю від поневолення, почесне звання «Місто-герой» присвоєно Києву, Одесі, Севастополю та Керчі.

Перемогу над ворогом завойовували й працівники тилу, які, самовіддано працюючи, забезпечували фронт усім необхідним.

5. Ціна перемоги.

Війна двічі прокотилася по території України, знищуючи на своєму шляху людей, матеріальні та культурні цінності. Установлений нацистський окупаційний режим мав на меті знелюднення її території.

За роки війни Україна втратила 8 млн населення, із них у боях загинуло 2,5 млн, знищено військовополонених і цивільних осіб, включаючи померлих від голоду та відсутності медичної допомоги, — 5,5 млн. Отже, загинуло 19,1 % населення, тобто майже кожний п'ятий мешканець України. Втрати України становлять понад 40 % загальносоюзних втрат населення. Якщо ж урахувати всі демографічні втрати (убитих, померлих від хвороб і голоду, депортованих, тих, хто не повернувся з евакуації, емігрантів, ненароджених через різке зниження народжуваності), то Україна втратила за роки війни 14,3 млн чоловік. Якщо в 1941 р. в Україні проживало 41,7 млн населення, то в 1945 р. — лише 27,4 млн.

Величезних збитків зазнала українська культура. Окупантами були пограбовані історичні та краєзнавчі музеї, бібліотеки, картинні галереї. Лише зі Львова вивезено понад 5 тис. рукописів, понад 3 тис. стародруків, 300 першодруків, майже 40 тис. томів різної літератури. Усього з України вороги вивезли понад 330 тис. музейних експонатів.

Україна зазнала й величезних матеріальних утрат. В Україні лежали в руїнах 714 міст, що становило 40 % міст СРСР, зруйнованих у ході війни, знищено майже 30 тис. сіл, понад 16 тис. підприємств. Загалом матеріальні збитки України становили 42 % від загальносоюзних. Отже, за людськими та матеріальними втратами Україна посіла перше місце серед республік Радянського Союзу.

6. Культура в роки війни.

Освіта. Вторгнення окупантів на територію України супроводжувалося фактичним зруйнуванням системи освіти в Україні. Нацисти знищили 8 тис. шкіл і 10 тис. шкільних приміщень.

В Україні почали втілюватися настанови А. Гітлера, відповідно до яких підкорені народи мали бути неписьменними: «Не можна, щоб вони знали більше, аніж значення дорожніх знаків. Навчання географії може бути обмежене однією фразою: “Столиця Третього рейху – Берлін” ...Математика та подібні дисципліни взагалі не потрібні». Правда, відповідно до розпоряджень Гітлера, у рейхскомісаріаті «Україна» було дозволено так звану «народну» 4-класну школу, усі інші школи та класи в січні 1942 р. були закриті. У «народній» школі мали б навчати лічбі до 500, ставити власний підпис, а головне – виховувати покірність німцям. Навчання читання та письма вважалося недоцільним. Лише завдяки діяльності українських педагогів дітям давали ґрунтовні знання, прищеплювали дух патріотизму.

історичний факт

У зв'язку з евакуацією мільйонів працівників у радянському тилу було відкрито школи й класи з українською мовою навчання. Так, наприклад, у Саратовській області діяли 30 українських шкіл, у Свердловській – 18, у Новосибірській – 11.

У вересні 1944 р. в більшості населених пунктів визволених українських земель робота шкіл відновилася. Вона відбувалась у важких умовах післявоєнної руйни та зростання числа безпритульних дітей. У цьому зв'язку відкрилися нові навчально-виховні заклади: школи робітничої та селянської молоді, суворовські та нахімовські військові училища, дитячі будинки для дітей-сиріт.

Були запроваджені й організаційні нововведення та відновлені шкільні традиції. Прийом дітей до школи почали здійснювати з 7-річного віку, запроваджувалося відокремлене навчання хлопчиків і дівчаток (скасоване в 1954 р.), відновлювалися 5-бальна система оцінювання знань, обов'язкові випускні екзамени, нагородження золотою та срібною медалями випускників-відмінників.

Вища школа. У перші місяці війни окупаційна влада закрила в Україні всі вищі навчальні заклади. Однак підготовку фахівців продовжували понад 70 евакуйованих інститутів і університетів. Окремі вищі навчальні заклади в евакуації були об'єднані. Так, наприклад, у Кизил-Орді (Казахстан) у лютому 1942 р.

розпочав роботу Об'єднаний український університет, у якому читали лекції та навчалися відповідно викладачі та студенти Київського й Харківського університетів. Одеський університет продовжував свою роботу в Байрам-Алі (Туркменія), Миколаївський суднобудівний інститут — у Пржевальську (Киргизія). Багато навчальних закладів влилися як факультети до місцевих ВНЗ.

Після вигнання гітлерівців вищі навчальні заклади повернулися в Україну.

Наука. У роки війни українська наука продовжувала розвиватися в умовах евакуації. У східні регіони СРСР прибули майже 400 академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників. Президія АН УРСР і більшість наукових інститутів працювали в Уфі (з 1943 р. в Москві). Діяльність українських наукових установ підпорядковувалася насамперед потребам оборонної промисловості, сільського господарства, військової медицини.

Інститут електрозварювання АН УРСР під керівництвом академіка **Євгена Патона** застосував швидкісні автоматичні технології зварювання корпусів танків, що дало змогу запровадити їх виробництво конвеєрним способом у Нижньому Тагілі — у Танкограді. Це дало можливість евакуйованому туди Харківському заводу ім. Комінтерну виготовити 35 тис. танків Т-34. Застосовуючи технологію автоматичного зварювання, виготовляли корпуси авіабомб.

Група українських учених під керівництвом академіка **Миколи Доброхотова** розробила нові ефективні методи виплавлення броньової сталі, які були застосовані на уральських оборонних заводах, що дало змогу Магнітогорському комбінату збільшити виробництво високоякісної сталі в 7 разів.

Українські вчені підтримували виробничі зв'язки з щонайменше 300 російськими і казахстанськими промисловими підприємствами, брали участь у створенні нових вибухових речовин, досконаліших конструкцій торпед, радіолокаторів і пеленгаторів, потужних двигунів для літаків і танків, різноманітних приладів і пристосувань, що покращували тактико-технічні можливості бойової техніки.

Порятунку сотень тисяч солдатів присвятили свою роботу вчені-медики. Учені Інституту клінічної фізіології під керівництвом академіка **Олександра Богомольця** створили новий медичний препарат (сироватку) для лікування ран і переломів кісток. Науковці Українського інституту очних хвороб, очолюваного академіком **Володимиром Філатовим**, розробили метод пересадки рогівки ока. Академік **Микола Стражеско** очолив колектив науковців, які зосередилися на створенні препаратів для лікування інфікованих вогнепальних ран, запобіганні виникненню сепсису.

Учені Інституту біохімії АН УРСР під керівництвом академіка **Олександра Палладіна** створили медпрепарат для швидкого згортання крові. З перших днів війни медики хірургічної клініки Київського інституту вдосконалення лікарів працювали у військово-польових госпіталях, рятуючи життя та здоров'я поранених солдатів. Усього ж у Червоній армії в роки війни служили військовими лікарями майже 16 тис. медичних працівників. Завдяки новим лікам і методикам лікування смертність серед поранених воїнів знизилася з 30 до 7 %.

Свій внесок у перемогу над ворогом зробила й історична наука. За час евакуації українські історики підготували і видали перший том чотиритомного підручника «Історія України» для вищих навчальних закладів, який завершувався висвітленням історичних подій 1654 р., науково-популярний «Нарис історії

Література. Українські літератори розділили зі своїм народом тривоги й труднощі воєнної доби. 109 із 200 членів Спілки письменників України створили потужну агітаційну фронтову групу українських письменників у діючій армії. До її складу ввійшли такі відомі майстри слова, як А. Головка, С. Скляренко, А. Малишко, В. Сосюра, М. Стельмах та ін. Смертю хоробрих загинули 25 письменників.

Частина українських митців залишилася на окупованій території. Вони боролися проти гітлерівців у складі радянських партизанських з'єднань і УПА, ставали членами радянського чи оунівського підпілля.

У Києві група письменників — членів ОУН — організувала Спілку українських письменників, яка розпочала видання альманаху української поезії «*Литаври*». Проте нацисти заборонили це видання, а голову спілки **Олену Телігу** разом з іншими членами оунівського підпілля розстріляли в Бабиному Яру 21 лютого 1942 р.

Накоївши згодом значний фактичний матеріал і яскраві особисті враження, літератори перейшли до широкого висвітлення подій воєнного часу та поглибленого осягнення людських характерів у важких ситуаціях. На той час сталінський режим дещо послабив ідеологічний контроль над мистецтвом, намагався використати кращі твори про минуле та сучасне України, щоб зберегти вплив на український народ і на окупованій території, і в радянському тилу.

Правдиву картину буднів війни змалював **Павло Тичина** в поемі «Похорон друга». Узагальнене бачення героїзму постало в поемі **Миколи Бажана** «Данило Галицький». Яскравими талановитими образами наповнений цикл поезій **Максима Рильського** «Неопалима купина», «Мандрівка в молодість» «Слово про рідну матір», «Світова зоря», поема «Жага».

Надзвичайно важкий воєнний час вимагав від українських літераторів насамперед пропагандистських творів. Уже 4 липня 1941 р. газета «Література України» надрукувала поетичні рядки М. Рильського:

З полів України, грузинських садів,
З російського поля, з казахських степів,
Росте, виростає гартована рать,
Ніколи нікому її не зламать!

З-під пера **Володимира Сосюри** вийшли збірки «В годину гніву», «Під гул кривавий». Особливе враження на людей воєнного покоління справив його високопатріотичний вірш «Любіть Україну!», у якому поет стверджує, що вона незнищенна:

Як та купина, що горить — не згора,
Живе у стежках, у дібровах,
У зойках гудків, і у хвилях Дніпра,
У хмарах отих пурпурових,
В огні канонад, що на захід женуть
Чужинців в зелених мундирах,
В багнетах, що в темі пробивають нам путь
До весен, і світлих, і щирих...

Олена Теліга

Володимир Сосюра висловлював сподівання, що після завершення війни життя розквітне новим цвітом. Цю ілюзію посилювало дострокове звільнення з ГУЛАГу окремих українських митців, зокрема й **Остана Вишні**.

У порівнянні з поетичними творами, прозових виходило менше, оскільки вони потребували вищого рівня узагальнення. До таких належать збірка оповідань **Юрія Яновського** «Земля батьків», твори **Івана Ле** «Люба», «Тут були німці»; «Шевченко». У повісті «Райдуга» **Ванда Василевська** відобразила мужній опір селян гітлерівським окупантам. Темі фронтового життя й героїзму відображені у творах А. Головка, Н. Рибак, О. Довженка, С. Складенка, А. Шияна та ін.

Театр і кіно. Десятки театральних колективів, ансамблів і артистичних бригад у роки війни підтримували бойовий дух фронтовиків. З цією метою трупа Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка організувала 22 бригади, які виступали з концертами на фронті. Загалом українські театри створили 108 концертних бригад, які ставили в польових умовах вистави й концерти, надихаючи фронтовиків на боротьбу за свободу та незалежність Батьківщини.

Ще більший вплив на бійців мало кіномистецтво. Уже наприкінці 1941 р. відновила свою роботу Київська кіностудія в Туркменії (Ашхабад) і Одеська в Узбекистані (Ташкент). Серед патріотичних і пропагандистських фільмів українських митців художній фільм «Райдуга» (режисер М. Донської, сценарій В. Василевської, у головній ролі Н. Ужвій) став найвищим досягненням кіномитців за роки війни. Він був нагороджений найвищою відзнакою академії кіномистецтва США — «Оскар».

Улітку 1943 р. видатний кіномитець ХХ ст. **Олександр Довженко** завершив роботу над кіноповістю «Україна в огні». Твір відображав героїзм, мужність, жертвність українського народу в битві проти нацизму. Олександр Довженко перший в українському мистецтві показав найтрагічніший період війни — її початок, відступ Червоної армії, чорну ніч нацистської окупації. Незважаючи на високий ідейний і художній рівень, Сталін заборонив демонструвати цей правдивий твір.

Продовжувала роботу Українська студія хронікально-документальних фільмів. Її працівники створювали своєрідний літопис боротьби з окупантами. Важливим досягненням кіномитців стали документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні», створені О. Довженком. Загалом на фронті працювали 50 операторів українських кіностудій. За роки війни вони зняли 300 документальних фільмів і окремих сюжетів.

Засоби масової інформації. Проти людиноненавистницької ідеології нацизму сказали своє слово працівники преси і радіо. Українські видавництва, які були евакуйовані на схід, об'єдналися в Українське

державне видавництво, розміщене спочатку в Саратові, а потім у Москві. За роки війни було надруковано 850 книжок, брошур, журналів, плакатів, накладом понад 15 млн примірників. Виходили у світ українські громадсько-політичні журнали «Українська література», «Україна», «Перець». На сторінках «Української літератури» за роки війни були опубліковані 4 романи, 13 драматичних творів, 140 новел, нарисів і оповідань, 7 поем, 70 віршів.

На окуповану гітлерівцями територію постачалися газети «Радянська Україна», «Література і мистецтво». Крім того, газети видавали окремі партизанські загони. Так, у Вінницькій області виходила газета «Партизанська правда», у Київській — «Народний месник», «Вільна Україна».

Особливе значення для мешканців окупованих територій мало радіомовлення. Тому вже в листопаді 1941 р. розпочали роботу дві українські радіостанції — ім. Т. Шевченка в Саратові та «Радянська Україна» в Москві. Вони повідомляли новини, транслювали агітаційні й пропагандистські передачі, музику, літературні й драматичні твори. Щоденний обсяг радіомовлення становив 10 год 5 хв, а з урахуванням трансляцій українських передач іншими радіостанціями — 12 год 30 хв.

працюємо з документами

- Проаналізуйте документ, відокремивши об'єктивну інформацію від заідеологізованих оцінок. Визначте за його змістом регіон, період, масштаб і характер боротьби ОУН та УПА і радянських сил.

**Повідомлення наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія
про хід боротьби з УПА і ОУН на території, звільненій від німецьких окупантів
6 травня 1944 р.**

Державний комітет оборони тт. Сталіну Й. В., Молотову В. М., Маленкову Г. М.; Генштаб Червоної армії тов. Антонову

На звільненій від супротивника території Рівненської, Волинської і Тернопільської областей з лютого цього року НКВС СРСР проводяться чекістсько-військові операції щодо ліквідації озброєних банд і підпільних організацій ОУН.

У ході операцій щодо ліквідації банд УПА з 5 лютого по 3 травня цього року війська НКВС мали 225 бойових зіткнень, у результаті яких убито 9420, поранено 210, захоплено живими 9480 бандитів. Крім того, органами НКВС заарештовано 2357 оунівців, 1224 бандити з'явилися з повинною.

У бандитів вилучено: літаків — 1, гармат — 12, станкових кулеметів — 23, ручних кулеметів — 246, протитанкових рушниць — 20, гвинтівок — 1840, автоматів — 419, мінометів — 45, пістолетів і револьверів — 172, гранат — 541, патронів — 350 000, мін — 3636, артснарядів — 383, радіостанцій — 13, телефонних комутаторів — 5, друкарень — 3, мотоциклів — 6, автомашин — 1, коней — 421, возів — 275 і велика кількість продовольчих і речових складів.

Наші втрати: убито співробітників НКВС — 17, бійців і офіцерів військ НКВС — 460, поранених співробітників НКВС, бійців і офіцерів — 343; окрім того, бандитами убито цивільного населення 1761 чоловік.

Оперативно-чекістські групи НКВС у районах проведення операцій сприяли проведенню мобілізації чоловіків призовного віку. Призвано в лави Червоної армії в Рівненській області 76 449 чоловік, у Волинській — 32 299, у Тернопільській — 51 600 чоловік. Затримано тих, що ухиляються від призову в Червону армію, у всіх трьох областях 16 588 чоловік.

Операція по ліквідації оунівських банд продовжується.

Народний комісар внутрішніх справ Союзу РСР — Л. Берія

перевірте свої знання

1. Чи обґрунтовано звинувачували радянські органи безпеки вчителів, які під час окупації продовжували навчати дітей?
2. Назвіть бойові операції, якими завершилося вигнання гітлерівських окупантів з України.

3. Поясніть мету співпраці Армії Крайової з Червоною армією при наступі на Львів.
4. Які обставини спонукали УПА до зміни тактики з приходом Червоної армії в Західну Україну?
5. Чому поняття *велика вітчизняна війна* не було сприйняте всіма народами?
6. Доведіть, що війна для України мала загальнонародний характер.
7. У чому проявився героїзм українського народу в битві з нацизмом?
8. Визначте величину матеріальних і людських утрат України в ході війни.
9. Чому українська культура стала зброєю боротьби з ворогом?
10. Охарактеризуйте еволюцію української літератури протягом Другої світової війни.
11. Опишіть конкретний внесок науковців у перемогу над ворогом.

НАШ КРАЙ У 1939–1945 рр.

• На уроці, присвяченому вивченню історії рідного краю в 1939–1945 рр., необхідно з'ясувати, як позначилися на ній події початку Другої світової війни.

• Які зміни відбулися в політико-адміністративному, соціально-економічному та духовно-культурному житті, як це вплинуло на становище ваших земляків?

• Чим розпочалася для вашого краю війна з гітлерівцями? • Чи зачепила його мешканців мобілізація та евакуація військово-господарських ресурсів? • Де проживали і чим

Музей Великої Вітчизняної війни.
м. Київ

займалися ваші земляки під час евакуації? • Що спричинили бойові дії на території краю під час відступу? • До яких змін у житті призвів нацистський «новий порядок»? • За рахунок чого виживали люди? • Чим характеризувалося повсякденне життя?

• Під чим керівництвом здійснювався рух Опору у вашому краї? • Як відбувалося звільнення краю, які військові частини й з'єднання були в цьому задіяні? • На яких фронтах воювали і чим уславилися ваші земляки? • Яких утрат зазнав ваш край за роки війни? • Як позначилася війна на культурно-мистецькому житті краю? • Як цей період відображений у художній літературі?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 1

«Україна в роки Другої світової війни (1939–1945).
Велика Вітчизняна війна (1941–1945)»

Напередодні Другої світової війни долю українського народу визначали насамперед політичні діячі Німеччини й СРСР. Вони прагнули використати українські території, ресурси й населення для здійснення власних військово-стратегічних планів. Країни західної демократії обмежувалися дипломатичним

нейтралітетом, керуючись власними економічними та стратегічними інтересами. Унаслідок домовленості між А. Гітлером і Й. Сталіним більшість територій Західної України, Північна Буковина та Південна Бессарабія були приєднані до СРСР. На них розпочалася радянізація, що супроводжувалася репресіями. Доволі складним і напруженим було також становище мешканців Наддніпрянської України. Хоча масовий терор припинився, суспільство продовжувало жити у важкій морально-психологічній атмосфері страху й підозріливості.

На початку війни німецька армія повела швидкий наступ на Київському напрямі, оточивши й знешкодивши під Києвом головне угруповання військ Південно-Західного фронту. До рук загарбників восени 1941 р. потрапили великі промислові центри — Київ, Харків, Донецьк, Одеса. Під прикриттям Червоної армії, що вела оборонні бої, з України були евакуйовані до Росії, Казахстану та Середньої Азії 3,5 млн кваліфікованих працівників, велика кількість підприємств, обладнання, техніка, худоба, продовольство та інші ресурси, які працювали на забезпечення ведення боротьби з ворогом.

Непідготовленість наступів під Харковом та в Криму навесні 1942 р. призвела до нових поразок і відступу Червоної армії на схід та повної окупації України. Окупаційний режим був спрямований на колоніальне пограбування українських ресурсів і економіки, позбавлення народу здатності до опору. Окупаційна політика передбачала поступове знелюднення українських територій і заселення їх німецькими колоністами. Характерною рисою «нового порядку» був кривавий терор, жертвами якого стали люди всіх національностей.

Окупаційний режим призвів до формування в Україні руху Опору, який мав дві течії: радянську та національно-патріотичну. Історичною правдою були також і прояви колабораціонізму. Ця співпраця зумовлювалася наївними спробами відродити державну незалежність України, створити українські збройні сили, не допустити просування радянських військ на захід України. Нерідко колабораціонізм був зумовлений елементарною стратегією виживання.

Перемоги Червоної армії в Сталінградській та Курській битвах визначили передумови для визволення Лівобережної України. Кровопротитні форсування Дніпра та битва за Київ створили умови для визволення Правобережної України та Криму. Разом із тим прихід Червоної армії в Україну був позначений діяльністю польових військкоматів, які відмобілізували юнаків і практично беззбройних, необмундированих і ненавчених кидали в бій на неминучу гибель. Незаконною та злочинною акцією стало виселення кримських татар, болгар, греків, вірмен із Криму протягом травня–липня 1944 р.

Вигнання ворога з території України, яке завершилося 28 жовтня 1944 р., не принесло миру в західні області України. З часу вступу Червоної армії на Правобережжя проти неї повела збройну боротьбу Українська повстанська армія, щоб перешкодити радянській владі укріпитись у Західній Україні до часу очікуваного конфлікту між союзниками антигітлерівської коаліції.

Воюючи в Червоній армії, УПА, арміях Канади, США, у французькому іноземному легіоні, загонах руху Опору багатьох європейських народів, українські воїни наближали перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, проявляючи самовідданість і героїзм.